

İran’da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği

Rasim Bozbuğa*

Öz

İran’daki Kürt milliyetçiliği geçmişteki parlak günlerine kıyasla günümüzde oldukça sönük durumdadır. Bu durum büyük ölçüde İran devletinin gücünden ve İran’ın bölgesel Kürt örgütleri ile kurduğu ilişkilerden kaynaklanmaktadır. İran, Irak Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ve Terör Örgütü PKK ile kurduğu ilişkilerle bu örgütlerin İran Kürtlerine destek vermesine engel olmakta ya da bu örgütleri kendi Kürtlerine karşı kullanmaktadır. Diğer taraftan İran Kürtleri arasındaki dinsel ve dilsel farklılıklar ile İran Kürtlerinin nüfus yapısı Kürt milliyetçiliği için önemli birer handikap durumundadır. Kürt kimliğine sahiplenme, dinsel ve dilsel değişkenlerle ilişkili olup Kürt hareketine en yüksek katılım Sünni Kürt bölgelerinde gözlenmektedir. Sünnilik ve Kürtlüğün örtüşmesi Sünni Kürtlerde Kürt kimliğini güçlendirirken; Şiilik Şii Kürtler arasındaki Kürt kimliğini zayıflatmakta ve Kürt hareketine katılımı engellemektedir. Kürt örgütlerine katılım Şii Kürtler arasında marjinal düzeyde kalmaktadır. İran sistemine entegre olma düzeyi oldukça yüksek olan Şii Kürtlerin Kürt partilerinden uzak durması ile Kürt örgütleri bir tür Sünni örgüt durumuna gelmektedir. Ayrıca, İran Kürtlerinde doğal nüfus artış oranının düşük olmasının Kürt hareketi için önemli bir handikap olduğu açıktır. İran Kürtlerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin çok büyük bir kısmında doğurganlık oranı yenileme oranının dahi altındadır. İran Kürtlerinde doğurganlık ve doğal nüfus artış oranının düşük olmasının uzun vadede İran’da Kürt hareketini zayıflatacağı değerlendirilmektedir. Öte taraftan doğal nüfus artış oranı yüksek olan bölgelerden silahlı militan gruplara katılımın daha yüksek olduğu da görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Milliyetçilik, Kürt Milliyetçiliği, Etnik çatışma, Kürtler.

* Dr., Kültür ve Turizm Uzmanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, Türkiye, rbozbuga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9437-9378

Kurds and Kurdish Nationalism in Iran

Rasim Bozbuğa*

Abstract

Kurdish nationalism in Iran is quite weak currently compared to the bright days in the last century, largely due to strength of the Iran, as well as Iran's relations with regional Kurdish organizations. Iran, through its relations with the Iraqi Kurdistan Democratic Party, the Patriotic Union of Kurdistan and the PKK, prevents these organizations from supporting the Iranian Kurds or manipulates these organizations against its own Kurds. Linguistic and sectarian diversity and the population structure of the Iranian Kurds foster the weakness of Kurdish nationalism. While overlapping Sunnism and Kurdishness strengthens Kurdish identity in Iran, Shiism weakens Kurdish identity among Shiite Kurds and prevents them from participating in Kurdish movement. Indeed, the support of Sunni Kurds for Kurdish nationalistic organizations is far stronger than Shiite Kurds. Shiite Kurds, who have a high level of integration into the Iranian system, stay away from Kurdish parties and participation in Kurdish organizations remains marginal among Shiite Kurds. This phenomenon makes Kurdish organizations largely Sunni organizations. In addition, low population growth rate of the Iranian Kurds is another weakness of the Kurdish movement. Most of Kurdish majority areas suffers from low fertility rate which is even below the replacement rate. Low natural population growth rate in Iranian Kurds will weaken the Kurdish movement in Iran in the long term. On the other hand, the natural population growth rate is still high in some regions in which armed militant groups recruit young Kurds in high number.

Keywords: Iran, Nationalism, Kurdish Nationalism, Ethnic conflict, Kurds.

* Dr., Culture and Tourism Expert, Ministry of Culture and Tourism, Department of European Union and Foreign Relations, Ankara, Turkey, rbozbuga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9437-9378

1. Giriş

Oldukça kalabalık Kürt nüfusuna ev sahipliği yapan İran’da Kürt nüfusun yaşadığı bölgeler görece bir istikrar içerisindedir. Bu görece istikrar İran devletinin gücü, Kürt örgütleri ve bölgedeki ülkelerle İran arasındaki denge, küresel güçlerle İran’ın ilişkileri, İran Kürtlerinin nüfus yapısı ve coğrafi dağılımı, sosyolojisi gibi temel faktörlerle sıkı sıkıya ilişkilidir. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde İran’ın yaşadığı iç çalkantıların yanında bölgesel ve küresel güçlerin müdahalelerinin İran’daki Kürt hareketini derinden etkilediği bilinmektedir. Dolayısıyla İran-İrak savaşından beri İran’ın iç istikrarını bozacak düzeyde dış müdahalenin bulunmaması bu görece istikrarın en önemli nedenlerinden biridir.

İran’daki en büyük etnik grup olmamalarına rağmen İran içerisinde en uzun soluklu ve dirençli etnik hareketlerden biri Kürtler tarafından meydana getirilmiştir. Kürt hareketinin İran’daki en kadim ve ciddi etnik hareketlerden biri olmasının toplumsal, siyasal ve kültürel temelleri bulunmaktadır. İran’da Kürt hareketinin temellerini oluşturan bu dinamikler İran’daki Kürt hareketini günümüzde kısıtlayan koşulların değişmesi halinde Kürt hareketinin yeniden yükselişe geçmesini sağlayacak potansiyel enerjinin mevcut olduğunu göstermektedir.

İran’da “Kürt etnik grubu” veya “Kürt milleti” son yüzyıl içerisinde geleneksel Kürt toplumunu dönüştüren bir dizi süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan “Kürt etnik grubu” veya “Kürt milleti”nin ortaya çıkışına kadarki süreçte Kürt kategorisinin sınırları da farklılık göstermiştir. Başlangıçta genel olarak göçebeleri veya İranlı göçebeleri tanımlayan kavram, zamanla bir etnik kategori haline dönüşmüş ve daha dar bir toplumsal grubu tanımlar hale gelmiştir. Diğer bir ifade ile özellikle İran’da Kürt tabiri tarihsel bir kategori olarak çok daha geniş insan kitlesini tanımlasa da etnik kategori olarak çok daha dar bir insan kitlesini tanımlamaktadır. Örneğin Lorlar/Lurlar Şerefhan (1989, s. 8) gibi birçok orta çağ kaynağında Kürt olarak nitelendiriliyorken günümüzde artık Kürt kategorisi içerisinde değerlendirilmemektedir (Anonby, 2003, s. 174).

Kürtlerde Kürtlük bilincinin kökeni her ne kadar 17. yüzyıla kadar götürülebilse de günümüz manasında Kürt milletinin ortaya çıkışı modern dönemde olmuştur (Natali, 2002, s. 178). “Hem egemen hem sınırlı olacak şekilde hayal edilmiş siyasi topluluk olarak tanımlanan “millet” kav-

ramının İran Kürt toplumunda ortaya çıkışında Anderson (2011, s. 20-22) tarafından işaret edildiği üzere yeni iletişim teknolojilerinin büyük etkisi bulunmaktadır. Özellikle dijital medya, radyo, televizyon gibi teknolojik yenilikler hayal edilebilir bir Kürt milletini mümkün kılmıştır. Ayrıca, millet oluşumu kendiliğinden olmamakta ‘millet’ Hroch (1985, s. 11) tarafından öncüler olarak nitelenen kişilerce oluşturulan milli hareketler tarafından uyandırılmaktadır. Bu anlamda Kürt hareketinin en önemli parçasını oluşturan Kürt örgütleri büyük önem kazanmaktadır.

Öte taraftan çalışmamızın konusunu oluşturan İran’daki Kürt hareketi Eriksen’in (2010, s. 19) tanımladığı anlamda “etno-milliyetçi hareketlerin” bir örneğini oluşturmaktadır. Eriksen etno-milliyetçi hareketleri genellikle belirli bir coğrafyada hak iddia eden Kürtler, Tamiller, Sihler gibi kendi ulus devletlerini kurmak isteyen ve başkaları tarafından idare edilmek istemeyen liderlere sahip “devletsiz milletler” olarak tanımlamaktadır.

Ernest Gellner (2006, s. 71) siyasi birim ile milli birimin birbiri ile uyumlu olması gerektiğini savunan ilkeyi milliyetçilik olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda Kürt örgütlerinin self-determinasyon ya da otonomi talepleri anlamlı olmaktadır. Diğer taraftan Kürt milliyetçiliğini tanımlarken Özoğul (2005) Gellner’in milliyetçilik tanımından farklı olarak kimlik olgusunu da öne çıkarmaktadır. Özoğul Kürt milliyetçiliğini tanımlarken; 1-Kökleri kadim tarihe dayanan tutarlı bir Kürt kimliğine duyulan inanç 2- Kürtlerin yaşadığı topraklar üzerinde kaderini tayin etmeye dayanan bir kanaat olmak üzere iki öncülün olduğunu söylemektedir (s. 13). Bu iki öncül günümüzde Kürt milliyetçilerini birleştiren olgulardan biri haline gelmiştir. Ancak İran’da özellikle Şii Kürtlerde Kürtlerin yaşadığı topraklar üzerinde kaderini tayin etmeye dayanan kanaat oldukça zayıf durumdadır. Bu durum onların Kürt hareketinden ve Kürt milliyetçiliğinden uzak durmalarına neden olmaktadır.

Diğer taraftan “demografi” milliyetçiliğin alacağı formu belirleyen unsurlardan biridir. Etnik nüfusun büyüklüğü ve oranı, dağılımı gibi demografik faktörler etnik hareketi ve etnik çatışma potansiyelini doğrudan etkilemektedir. Genç nüfus oranının yüksekliği silahlı mücadele yürüten gruplara büyük avantaj sağlamasının yanında tek başına da etnik çatışma ihtimalini artıran bir husus olabilmektedir. Ayrıca yaşanan göç nedeniyle bir bölgede etnik dengenin değiştiği durumlarda da etnik çatışma ihtimali artmaktadır (Cincotta vd., 2003, s. 45).

Etno-milliyetçiliğin radikal formlarda ortaya çıkışında etkili olan faktörlerin neler olduğuna ilişkin literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Söz konusu faktörler arasında din ve dil (Bormann vd., 2009, s. 21) yanında Cederman vd., (2010, s. 114-115) tarafından dışlama ve grup büyüklüğü gibi daha farklı unsurların da etkili olduğu belirtilmektedir. Bu hareketlerin ortaya çıkışında Huntington (1996, s. 116-117) genç nüfus oranının yüksekliğine vurgu yaparken Yair ve Miodownik (2016, s. 40) bu hareketlerde yüksek genç nüfus oranından daha çok dışlamanın önemli bir faktör olduğunu belirtmekte ve ayrıca nüfus büyüklüğünün de önemini vurgulamaktadır.

Bununla birlikte İran’daki Kürt nüfusun Kürt hareketine katılımı homojen olmamakta ve bölgesel, mezhebi farklar gibi değişkenlere bağlı olarak artmakta ya da azalmaktadır. Bu bağlamda çalışmada İran’daki Kürt hareketinin gelecekte nasıl evrileceğini anlamak için İran Kürtlerinin nüfus yapısı, İran Kürtlerinin mezhebi veya dilsel farklılıkları ve bu farklılıkların Kürt hareketine katılmayı ne ölçüde etkilediğinin incelenmesi büyük önem kazanmaktadır. Bu nedenle çalışmada ilk olarak İran Kürtlerinin nüfus yapısı ile dinsel ve dilsel çeşitliliği ele alınacak akabinde İran’da Kürt milliyetçiliğinin tarihsel sürecine değinilecek ve nüfus yapısı ile dinsel ve dilsel çeşitliliğin Kürt örgütlerine katılımı nasıl etkilediği incelenecektir.

2. Yöntem

Bu çalışmada temel olarak İran Kürtlerinin nüfus yapısı, konuşulan lehçeler/diller ve mezhebi dağılımının Kürt hareketine katılmayı ne ölçüde etkilediğinin incelenmesi hedeflenmektedir. Çalışmada ayrıca, İran Kürtlerinin günümüzde ve gelecekteki nüfus büyüklüğü tespit edilmeye çalışılmış böylelikle Kürt kimliğinin temel taşıyıcısı olan Kürt nüfus belirlenmeye çalışılmıştır.

İran’da Kürt etno-milliyetçiliği temel olarak silahlı mücadeleyi de içerecek şekilde radikal formlarda ortaya çıkmıştır. İran’da öne çıkan Kürt örgütleri (KDP-İ, Komala ve PJAK) en azından bir dönem silahlı mücadele faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu nedenle örgüt üyelerinin memleket bilgisi veya sosyal sınıfı gibi faktörler önem kazanmaktadır.

Nitel yöntem kullanılan bu çalışmada olabildiğince İran İstatistik Kurumu gibi kurumların sağladığı resmi verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Resmi ve-

rilerin bulunmaması ya da ulaşılamaması durumunda diğer araştırmacıların verileri kullanılmıştır.

Bu çalışmada test edilmesi hedeflenen hipotezler;

1-Nüfus artışı daha yüksek olan bölgelerden silahlı militan gruplara katılım daha yüksektir.

2-Kürt kimliğini sahiplenme, dinsel ve dilsel değişkenlerle ilişkili olup en yüksek katılım Sünni Kürt bölgelerinde gözlenmektedir. Aynı şekilde bu değişkenler katılım sağlanan örgüt veya fraksiyonları da etkilemektedir şeklinde özetlenmektedir.

3. Bulgular: İran’da Kürt Nüfusu ve Kürt milliyetçiliği

3.1. İran Kürtlerinde Dilsel ve Dinsel Çeşitlilik

İran Kürtleri diğer ülkelerdeki Kürtlere kıyasla dinsel ve dilsel çeşitliliği en yüksek Kürt toplumlarından biridir. Kürtçe içinde değerlendirilen dil ve lehçelerin tamamına yakını İran’da konuşulmaktadır. Dinsel olarak da bakıldığı zaman Ehl-i Hak (Yarasan), Sünni ve Şii Kürtlerin de İran’da bulunduğu görülmektedir.

Kürtçe Hint-Avrupa dil ailesinin İndo-İran grubunun İrani dil alt-grubu içerisinde yer almaktadır. Kürtçenin İran coğrafyasında ortaya çıktığı genel olarak kabul edilmektedir. İrani diller konusunda uzman olan Windfuhr (2009, s. 71) Kürtçenin diğer Kuzeybatı İrani dillerin güneyinde, Farsçanın kuzeyinde oluştuğunu belirtmiştir. Kreyenbroek (2015, s. 55) ise Kürtlerin, Kuzey İrani dilli grupları kuzeye sürerek günümüzde yaşadıkları bölgeye yerleştiklerini söylemektedir.

Kürtçenin alt grupları veya lehçeleri konusunda literatürde uzlaşılmış bir sınıflandırma bulunmamaktadır. Genel olarak Kürt yazarlar Kürtçenin sınırlarını oldukça geniş gösterme gayreti içerisinde dirler. 16. yüzyılın sonlarında Şerefhan (1989, s. 8) Kürtleri konuştukları lehçelere göre “Kurmanci, Lur, Kalhur ve Gorani” olarak dört gruba ayırmıştır. Tori’nin (2008, s. 7) Türkçe-Kürtçe sözlüğünde Şerefhan’ın tasnifine benzer bir şekilde Kürtçenin lehçeleri “Zaza, Goran, Luri, Kurmanci” olarak sayılmaktadır. İzady (2004, s. 299) Kürtçe’nin iki ana gruba ayrıldığını bunların Sorani ve Bahdinani’yi kapsayan Kurmanci ile Zaza ve Gorani’yi kapsayan Pehleva-

ni grupları olduğunu söylemektedir. Khalid (2019, s. 10) Kürtçeyi; kuzey, güney, merkez ve Zazaki-Gorani olarak dört lehçeye ayırmaktadır. Ayrıca güney lehçesi içerisine günümüzde Kürtçe içerisinde sınıflandırılmayan Lori (Luri)’yi de dahil etmektedir.

Batılı araştırmacılar ise Kürt yazarlardan farklı olarak Lori, Gorani ve Zazaca gibi dil ve lehçeleri ayrı dil olarak tasnif etmektedir ve bu konuda dil bilimciler arasında bir konsensüs bulunmaktadır. Bu araştırmacılar genel olarak Kürtçenin lehçelerini coğrafi veya yerel adlandırmalarla isimlendirmektedir. Windfuhr (2009, s. 12) Kürtçenin lehçelerini kuzey (Kurmanci), merkez (Sorani) güney ve güneydoğu lehçeleri olarak sıralamaktadır. Bruinessen (1992, s. 21- 22) ise Kürtçe’yi kuzey ve kuzeybatı (Kurmanci), güney (Sorani), güneydoğu lehçeleri (Sinei -Senendeci, Leki ve Kermaşahi gibi) olarak üç öbeğe ayırmakta ve güneydoğu lehçelerinin günümüz Farsçasına diğer iki gruptan daha yakın olduğunu ifade etmektedir. McDowall (2004, s. 33) Kürtçenin esas olarak Kurmanci ve Sorani adında iki lehçesinin olduğunu söylemektedir. Sorani ile Kurmanci arasındaki dilsel farkın gramatik açıdan Almanca ile İngilizce dilleri arasındaki fark kadar; kelime hazinesi bakımından da İngilizce ile Flamanca arasındaki fark kadar olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Kirmanşah ile Senendec arasındaki Kürtlerin Soranice’den ziyade Farsçaya daha yakın lehçelerle konuştuğunu söylemektedir. Aliakbari ile Anonby (2015 s. 840) ise güney lehçelerinin güneydeki İlam ve Loristan eyaletinde de konuşulduğunu belirtmektedir.

Kürtçenin temel iki lehçesini oluşturan Kurmanci ve Sorani’nin de alt lehçeleri bulunmaktadır. Tavadze (2019, s. 172) Kurmancinin lehçelerini Badini (Türkiye’de Hakkari, Irak’ta Erbil kuzeyi ve İran’da Urumiye çevresi), Merkez (Mardin, Batman, Diyarbakır ile Suriye’nin Hasaka eyaleti), Batı (Adıyaman ve Malatya çevresi), Kuzey (Ağrı, Kars ve Batı Azerbaycan eyaletinin kuzey doğusu) olarak sıralamaktadır. Soranice’nin lehçelerini ise Babani (Süleymaniye çevresi), Hewleri (Erbil çevresi), Mukriyani (Mukriyan bölgesi, İran), Erdelani (Senendec, İran) olarak tasnif etmektedir. Khalid (2019, s. 14) ise Kurmancinin lehçelerini; Bahdini, Tori, Sarahadi, Boti, Rojavayi, Kochgiri, Khorasani olarak, Soraninin lehçelerini ise Mukriyani, Slemeni, Sorani, Ardalani Garmyani şeklinde sıralamaktadır.

Özet olarak ifade etmek gerekirse, Kürtçenin lehçelerinin Kurmanci (Kuzey), Sorani (Güney veya Merkez), Güney lehçeleri olarak tasnifinin büyük ölçüde benimsendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, Lor (Lur) dili-

nin yanı sıra Zazaca ve Goranicenin Kürtçenin lehçesi olmadığı bağımsız bir dil olduğuna ilişkin bir konsensüs olduğunu, Leki gibi bazı lehçelerin tasnifi konusunda tartışmaların devam ettiğini söyleyebiliriz.

Bununla birlikte İran Kürtlerinde dilbilimsel tasnif ile etnik aidiyet arasında farklılıklar olabilmektedir. Goranice ve Hawrami dilbilimsel olarak bağımsız bir dil olsa da bu dili konuşan gruplar büyük ölçüde Kürt grubu içerisinde değerlendirilmektedir. Buna karşılık dilleri Lorca'dan daha çok Kürtçeye çok daha yakın olan Lekler (Laklar) kendilerini Lorlar arasında sayabilmektedir (Anonby, 2005, s. 21).

Kürtçenin temel iki lehçesini oluşturan Kurmanci ve Sorani coğrafi olarak kuzey (Kurmanci) ve güney (Sorani) şeklinde yayılmıştır. Kurmanci lehçesi veya dili Türkiye, Suriye, Azerbaycan, Ermenistan Kürtleri ile İran ve Irak Kürtlerinin kuzey bölgelerinde (Musul, Dohuk ve Erbil'in kuzeyi) yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır. İran'da Batı Azerbaycan eyaletinin kuzeyi ile Horasan Kürtleri Kurmanci konuşmaktadır. Irak ve İran Kürtlerinin çoğunluğu tarafından konuşulan Soranice, İran'da Batı Azerbaycan eyaletinin güneyi, Kürdistan eyaleti ile Kirmanşah eyaletinde konuşulmaktadır (Karadaghi, 1992, s. 88). Soranice ve Kurmanci dışındaki büyük lehçe veya dil öbeği olan güney lehçeleri ise Kürdistan eyaletinin doğusu ile Kirmanşah ve İlam eyaletlerinde yaygın olarak konuşulmaktadır.

İran'daki Kürt toplumu büyük çoğunlukla Sünni ve Şafiidir. Ancak sayıları az da olsa Kürtlerin yaşadığı toprakların hemen komşusu olan bölgelerde Ehl-i Hak ve Ortodoks Şii Caferi gruplar da bulunmaktadır. İran'daki Sünni Kürtler Batı Azerbaycan eyaletinin güneyi ve batısı, Kürdistan eyaletinin batısı ile Kirmanşah eyaletinin kuzey batısında yaşamaktadır. İran'daki Sünni Kürt nüfusun tamamına yakını Sorani ve Kurmanci lehçelerini konuşmaktadır (Bruinessen, 1992, s. 22).

İran kayda değer sayıda Şii-Caferi ve Ehl-i Hak Kürt'e de ev sahipliği yapmaktadır. Ehl-i Hak inancı ilk olarak İran'da Kirmanşah (Bakhteran) bölgesinde ortaya çıkmıştır. Kutsal yazılarının hemen hemen hepsi Gorani dilindedir. İran'da Kermanşah dışında Lorestan, Azerbaycan, Şiraz, Tahran, Kazvin ve Mazenderan'da kayda değer miktarda Ehl-i Hak nüfus bulunmaktadır. Türkiye'deki Alevilere benzer inançlara sahip olan İran'daki Ehl-i Hak Kürtlerinin çoğunluğu Kirmanşah eyaletinde yaşamaktadır. Bu eyaletteki nüfusun yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadırlar. Ayrıca, Ehl-i Hak

Kürtler İran devleti tarafından sistemli şekilde sürdürülen Şiileştirme faaliyetine maruz kalmaktadır (Mir-Hosseini, 1994, s. 211).

Şii Kürtler kuzey Horasan, Kirmanşah, İlam eyaletlerinde, İran’ın Kürdistan eyaletinin doğusundaki Bicar ve Kurve şehirlerinde yaşamaktadırlar (Attar, 2004, s. 45). Kurmanci konuşan Horasan Kürtleri dışındaki Şii veya Ehl-i Hak Kürtlerin tamamına yakını Kurmanci veya Sorani dışındaki dil ve lehçeleri konuşmaktadır. Ehl-i Hak ve Şii Kürtler mezhebi bağlar nedeniyle diğer Şii’leri kendilerine daha yakın görmekte ve Kürt siyasi hareketlerinden uzak durmaktadır. İran’daki Şii Kürtler 1920, 1946 ve 1979’daki milliyetçi hareketlere destek vermemişlerdir (Bruinessen, 1992, s. 23).

3.2. Nüfus ve Coğrafya

Azınlık etnik gruplarının gerçek nüfusunun tespitinde kendine has zorluklar bulunmaktadır. Etnik grup mensupları kendilerini olduğundan çok göstermeye çalışırken merkezi devlet az gösterme eğilimindedir. Kürtlerin sayısının belirlenmesinin temel zorlukları Kürt olarak tabir edilen kitlenin “etnik sınırlarının” çok net olmaması, Kürtlerin yaşadığı ülkelerdeki nüfus sayımlarında etnisitenin sorulmaması, politik nedenlerle Kürtlerin sayısının abartılması ya da daha az gösterilmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

İran’daki Kürt nüfusu oranına ilişkin oldukça farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Paris Kürt Enstitüsü %13-17,5 (Institut Kurde, 2017), Yıldız %15 (2010, s. 5), Qasımlo (1991) %16 (1991, s. 7) gibi Kürt kaynakları oldukça yüksek rakamlar vermektedir. Bruinessen (1992, s. 12) ve McDowall (2015, s. 24) tarafından dile getirilen %10 rakamı diğer birçok araştırmacı tarafından da doğru kabul edilmektedir. Tezcür ve Asadzade’nin esas aldığı “Ethnic Power Relations Dataset” e göre ise Kürt oranı %8 olarak belirtilmektedir (2019, s. 5). Kürdistan ve Batı Azerbaycan eyaletlerinde yöneticilik yapan Attar ise Kürt oranını %6 olarak göstermektedir (Attar, 2004, s. 45).

İran’da Kürtler ağırlıklı olarak İran’ın batısındaki sınır eyaletleri olan Batı Azerbaycan, Kürdistan, Kirmanşah ve İlam eyaletlerinde (Ostan) yaşamaktadır. Ancak bu eyaletlerin nüfusunun hepsi Kürt değildir. Batı Azerbaycan eyaletinin güneyi ve batısı ile Kürdistan, Kirmanşah ve İlam eyaletlerinin batısı Kürt’tür. Ayrıca, İran’ın Horasan bölgesinde de Safeviler

döneminde 1598-1610 yılları civarında bölgeye yerleştirilen Kürt nüfus da bulunmaktadır. Zafaranlı, Kavanlu, Şadlı, Karaçorlu gibi aşiretlerden olan ve Kürtçenin Kurmanci lehçesini konuşan söz konusu Kürt nüfus Şii Caferi'dir. Kuzey Horasan eyaletinde yoğunlaşan bu Kürt nüfusun sayısı ve oranı hakkında farklı rakamlar ileri sürülmektedir. Kürt kaynaklar nüfuslarının 1.500.000 olduğunu ve Kuzey Horasan eyaletinin %70'ini oluşturduklarını iddia etmektedir (Shekofteh, 2013). Eyalette yaşayan etnik gruplar hakkında bilgi veren bir kamu kurumu ise eyalette Kürt oranını %46,1 olarak göstermektedir (Sazıman Tazirat-ı Hükümeti, 2021). Timuri (1396/2017, s. 12) ise Kuzey Horasan eyaletinde Kürt oranının %55,62 olduğunu ve eyaletteki 835 yerleşim yerinden 520'sinde Kürtlerin yaşadığını aktarmaktadır.

İran'da Kürt nüfus oranı en tartışmalı eyaletlerden biri Batı Azerbaycan eyaletidir. Bu eyalette Kürt nüfus eyaletin batısı ile güneyinde yoğunlaşmıştır. Mutlak manada Kürt nüfus çoğunluğu olan ilçeler Mahabat, Uşnu, Bukan, Sardeş ve Piranşehr ilçeleridir. Tablo 1'de görüleceği üzere bu beş ilçenin nüfusunun 819.857 olduğu dikkate alınıp diğer ilçelerdeki Kürt nüfus da eklendiğinde eyaletteki toplam Kürt nüfusun bir milyonun üzerinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Batı Azerbaycan Eyaletinin ilçelerinde Kürt oranı hakkında farklı rakamlar ileri sürülmektedir. Yapılan bir çalışmaya göre; Makü'nün %28'i, Hoy'un %10'u, Salmas'ın %30'u, Urmiye'nin %16'sı, Nagade/Sulduz'un %60'ı, Miyandap/Koşacay'ın %25'i ile Batı Azerbaycan eyaletinin toplam nüfusunun %37'si Kürt'tür (Avşarlı, 2014). Kürt kaynakları ise daha yüksek rakamları telaffuz etmektedirler. Örnek olarak Makü ilçesinde çoğunlukta oldukları iddiasındadırlar. Türkiye sınırında yer alan Maku ilçesinin kent merkezinin %35'i'nin, Bazargan kasabasının yarısının Kürt olduğu belirtilmektedir (Maku İran, 2018). Eyalet içerisindeki Küresinliler gibi Türkçe konuşan Sünni nüfusun da yaşadığı dikkate alındığında, Sünni nüfus oranını %42 olduğunu söyleyen bir diğer kaynağın verisinin %37'lik Kürt oranını teyit ettiği söylenebilir (Asadzade, 2018).

Batı Azerbaycan Eyaletindeki Kürt nüfus artış oranının eyalet ortalamasının çok üzerinde olduğu iddiası bazı ilçeler için doğru olsa da bazı ilçeler için tamamen yanlıştır. Eyaletin Makü ilçesinde Kürt nüfustaki artış oranının ilçedeki Türk nüfusa göre daha yüksek olduğu bilinmektedir (Sadıgı & Şevazi, 1397, s. 80). Diğer taraftan nüfusunun tamamına yakını Kürt

olan Bukan ilçesinin eyaletteki en düşük doğurganlık oranına (1,91) sahip iki ilçeden biri olması Kürt nüfustaki artış oranının yüksek olduğuna ilişkin hipotezi sorgulatmaktadır (İrna, 2018). Diğer taraftan eyalet içerisinde Kürt nüfusun yerleştiği coğrafyanın genişlediğinin işaretleri de bulunmaktadır. Örnek olarak Salmas şehrinin güneyinde önceleri tamamı Azerbaycan Türkçesi konuşan nüfusun yerleştiği Heftvan ve Zaviyecik köylerinde Kürt nüfus artmaktadır (Pakravan 2012).

Kürdistan eyaletinde Bicar ve Kurve dışındaki ilçelerde Sünni Kürt nüfus çoğunluğu bulunmaktadır. Bicar ilçesinin %90’ı Şii, %10’u Sünni’dir (Durnanews, 2014). İldeki Sünni Kürtler Sorani lehçesi ile Şii Kürtler Kelhori gibi güney lehçeleri ile konuşmaktadırlar. Eyaletteki doğurganlık oranı 2006 sayımında 1,9 iken, 2011 sayımında 1,8’e düşmüş 2016 sayımında 1,9’a yükselmiştir. Üç sayım döneminde de Kürt nüfusunun yenileme oranının (2,1) altında kaldığı görülmektedir (Halili vd., 1397, s. 29).

İran’daki Kürt nüfusun mezhepsel ve dinsel bölünmüşlüğü keskin rakamlarla ortaya koymak mümkün değildir. Temsil Edilmeyen Milletler ve Halklar Organizasyonu (2017, s. 2) İran Kürtlerinin %66’sının Sünni %27’sinin Şii, %6’sının Ehl-i Hak ve Yarsan olduğunu belirtmektedir. Tablo 1’de gösterildiği üzere Sünni-Kurmanc nüfusun yerleştiği ilçelerdeki Kürt nüfus oranı dikkate alındığında bu grubun nüfusunun 250-350 bin civarı olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Sünni-Sorani Kürtlerin yaşadığı yerleşim yerlerinin nüfusları dikkate alındığında Batı Azerbaycan, Kürdistan ve Kirmanşah eyaletlerindeki Sünni-Sorani nüfusun ise 3 milyon civarı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Tahran gibi büyükşehirlere göçmüş Sünni Kürtlerin bu rakamlara dâhil edilmesi durumunda İran’daki Sünni Kürtlerin sayısının daha da yükseleceği açıktır. Tablo 1’de de görüleceği üzere doğurganlık ve nüfus artış oranları dikkate alındığında Sünni-Kurmanc bölgesinde nüfus artış oranının daha yüksek olduğu, Sünni Sorani bölgesinde ise artışın İran ortalaması civarında veya altında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum orta ve uzun vadede İran Kürtleri içerisinde Kurmanc Kürtlerin oranının artışına sebep olacaktır.

İran’da Kürtlerin çoğunlukta olduğu belirtilen eyaletlerden biri de Kirmanşah eyaletidir. Şii ve Ehl-i Hak Kürtlerin çoğunlukta olduğu bu eyalette Cevanrud, Pave, Salas-e Babacani ve Revansar ilçelerinde Sünni çoğunluğu bulunmaktadır. Ayrıca, Kermanshah merkez ilçe ile Seripol Zahab ilçelerinde kayda değer miktarda Sünni Kürt nüfus yaşamaktadır. Eyalet içerisinde-

ki Sünni (Kürt) oranının %30 olduğu ifade edilmektedir (Asadzade, 2018). Eyaletteki Şii ve Ehl-i Hak Kürtler Kurmanci ve Sorani dışındaki güney lehçeleri (G.L.) ile konuşmaktadırlar. Konuştıkları lehçeler Sencabi, Garusi, Kelhori veya Zengene gibi adlarla anılmaktadır (Borjjan, 2017).

Kayda değer Kürt nüfus barındıran eyaletlerden biri de İlam'dır. Buradaki Kürtler Şii olup güney lehçelerini konuşmaktadırlar. Eyalette konuşulan güney lehçeleri, Kelhori (Eyvani) ve İlami (Alt lehçeler: İlami, Melekşahi, Khezeli, Bedrei, Abdanani) olarak tasnif edilmektedir. İlam ilinde Kürtçenin yaklaşık 450 bin nüfus (Eyalet nüfusunun %80'i) tarafından konuşulduğu belirtilmektedir (Anonby vd., 2015, s. 7-9).

Tablo 1

Batı Azerbaycan, Kirmanşah ve Kürdistan Eyaletlerinde Kürt Nüfus Yapısı

Eyalet Adı Nüfus	İlçe Adı	Nüfus (2016)	Sünni Kürt Mutlak Çoğunluk	Lehçe	Mezhep	Doğal Artış Oranı
Batı Azerbaycan	Urumiye	1.040.565	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Hoy	348.664	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Miyandap	273.949	Yok	Sorani	Sünni	Ortalama
	Bukan	251.409	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Mahabat	236.849	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Salmas	196.546	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Pirañsehr	138.864	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Nagade	127.671	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Sardaşt	118.849	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	Maku	94.751	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Şahin Dez	92.456	Yok	Sorani	Sünni	Orta
TOPLAM 3.265.219	Takab	80.556	Yok	Sorani	Sünni	Orta
	Uşnu	73.886	Var	Kurmanci	Sünni	Orta
	Şovt	55.682	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Çaypare	47.292	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Çaldıran	45.060	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Poldaşt	42.170	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek

Kürdistan	Senendec	501.402	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Sakız	226.451	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Merivan	195.263	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Bane	158.690	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Kurve	140.192	Yok	Sorani, G. L.	Şii-Sünni	Orta
	Kamyaran	102.856	Var	Sorani	Sünni	Orta
TOPLAM 1.603.011	Bicar	89.162	Yok	G.L, Sorani	Şii-Sünni	Orta
	Dehgolan	64.015	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Servabad	44.940	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	Divandere	80.040	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
Kırmanşah	Kırmanşah	1.083.833	Yok	G.L, Sorani	Şii-Sünni	Orta
	Cevanrud	75.169	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	Pave	60.431	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Revansar	47.657	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	S.Babacani	35.219	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	TOPLAM 1.952.434	Diğer İlçeler	685.344	Yok	G.L., Sorani	Şii-Sünni

Not. Nüfus bilgisi: İran İstatistik Kurumu. (1395). *Cemiyet be tefkik taksimatı keşver Sal 1395*, <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>. Doğal Artış Oranı: Mahmoudiani, S., & Şehriyari S. (1394). Nakş mezheb ve tevsia der reftar baruri zenan Kurd der İran (Şevahady ez Şehristanhayi müntheabi Ostanı Kırmanşah, Kürdistan ve Azerbeycanı Garbi) *Danişgah Ulumu Pezeşki Kürdistan*, 20 (6), 91-100.

3.3. İran'da Kürt Örgütleri ve Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi

Kürt kimliğinin kökenleri çok daha eski tarihlere kadar götürülse de Kürt milliyetçiliği modern bir olgudur. Farklı dil ve lehçeler konuşular veya farklı dini inançlara sahip olsalar da tarihsel olarak Kürtler komşuları olan diğer gruplardan farklı olduklarına dair bir bilince sahipti. Bu anlamda bir etnik kategori olarak Kürtlük, Kürt milliyetçiliğinden daha eskidir. Matbaa, radyo ve kasetler gibi modern iletişim araçları, Kürt ulusunun hayal edilen bir topluluk olarak, yani hiç yüz yüze tanışmasa da kendisi gibi var olduğunu bildiği bir topluluk olarak yaratılmasına çok büyük oranda katkıda bulunmuştur (Bruinessen, 2015, s. 27- 37).

Kürt milliyetçiliği genel olarak Bedirhan ya da Şeyh Ubeydullah isyanı ile başlatılmaktadır. Bedirhan Bey'in 1847 yılındaki isyanında milliyetçi motif oldukça zayıf iken 1880 yılında Osmanlı ve İran yönetimine karşı isyan eden Şeyh Ubeydullah'ın Kürdistan devleti kurma amacına sahip olması onun ilk Kürt milliyetçileri arasında sayılmasına neden olmaktadır (McDowall, 2004, s. 88).

İran'da Kürt milliyetçiliği 20. yüzyılın başlarındaki Simko İsmail hareketi ile başlatılmaktadır. Simko İsmail isyanı büyük ölçüde İran'ın 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümler ve Birinci Dünya Savaşının doğrudan ve dolaylı sonuçları ile ilişkilidir. Kürtlerin bir yanda bölgesel müttefikleri olan Osmanlı devleti bertaraf olmuş öte taraftan savaş sonunda bölgesel rakipleri olan Ermeniler ve Nasturiler büyük ölçüde saf dışı bırakılmıştır. Kürt milliyetçileri için daha küçük bir rakip olan Nasturiler Simko İsmail tarafından 1918 yılında liderlerinin tuzağa düşürülerek öldürülmesi sonrasında Kürt milliyetçileri açısından rakip olmaktan çıkmışlardır (Touraj, 2006, s. 87). Diğer taraftan Osmanlı'ya paralel olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, İran'da da Kürt emirliklerin ortadan kaldırılması aşiret konfederasyonlarının güçlenişini getirmiştir. Güçlenen aşiret konfederasyonlarından Salmas ve Urumiye civarında güçlü ve savaşçı Şikak Aşiretinin reisi Simko İsmail, Birinci Dünya Savaşının getirdiği özel koşulların kolaylaştırması ile Urumiye bölgesinin batısına hakim olmuş, 1922'de yenilerek kaçmış 1929'da da öldürülmüştür (Romana, 2006, s. 222).

Simko isyanının milliyetçi bir hareket olup olmadığı konusunda tartışmalar devam etmektedir. Simko isyanı olarak adlandırılan bu isyan temel olarak aşiret ayaklanması özellikleri gösteriyordu. Ayaklananlar için Kürt kimliği yeterince güçlü bir motivasyon değildi. Yaptıkları saldırılarda Kürtler de hedef olabiliyordu (Koochi-Kamali, 2015, s. 141). Bununla birlikte Simko İsmail'in Kürt milliyetçisi motivasyona sahip olduğuna ilişkin işaretler de mevcuttur. Örnek olarak, 1922'de Simko İsmail tarafından Urumiye'de Kürtçe ve Farsça bir gazete yayınlanmıştır (Jwaideh, 266-274).

Simko İsmail sonrasında İran'da Kürt milliyetçiliği; İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar bir duraklama dönemine girmiştir. İkinci Dünya Savaşı yılları İran'daki Kürt hareketi için çok uygun koşullar sağlamıştır. 1941'de İngiliz, Amerikan ve Sovyet birlikleri Alman yanlısı Şah yönetimini devirmek üzere İran'ı işgal ederek Şah'ı istifaya zorlamış ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ı geçirmişlerdir. Yeni Şah'ın ülkedeki hakimiyetinin

sınırlı olması ve kuzeydeki Sovyet işgalinin oluşturduğu uygun koşullar Mahabat şehri çevresindeki Kürtlere kendi yönetimlerini kurma konusunda harekete geçme şansı vermiştir. Bu dönemde Komala Jiyanewey Kurdistan (KJK-Kürdistan’ın Yeniden Doğuş Derneği/Komitesi) adında kentli aydınlar ve küçük burjuvazi kökenli kişilerin oluşturduğu ilk siyasi parti kurulmuştu. Feodal toprak ağalarına ve aşiretçiliğe karşı eleştirel duruşuyla parti, kentsel ve köylü kitleler arasında etkisini hızla artırmıştır. Bu örgüt 1945 yılında kurulacak olan KDP-İ’nin çekirdeğini oluşturmuştur (Romano, 2006, s. 224).

Sovyetlerin desteği ile Ocak 1946’da Mahabat Kürt cumhuriyeti kurulmuştur. Çok küçük bir araziye hükmeden Mahabat Kürt Cumhuriyeti, İngiliz-Amerikan bölgesinin içindeki Sakız, Senendec ve Kirmanşah’ın Kürt yerleşim yerlerine hâkim değildi. Ayrıca aşiretlerin çoğunu milliyetçi davaya çekemedi. Bu aşiretlerin şefleri İran’la kurdukları ilişkileri bozmak istemediklerinden Sovyetler Aralık 1946’da İran’dan çekildiklerinde hükümet güçleri ciddi bir dirençle karşılaşmadan Mahabat’a girebildi (McDowall, 2015, s. 17). On bir ay süren Mahabat Cumhuriyeti bağımsızlık iddiasında bulunmasa da bayrak, milli marş, ordu, cumhurbaşkanı, kabine, Kürtçenin resim dil olması gibi unsurlarla milliyetçi hareketin modern devlet inşasındaki en önemli başarısıydı (Hassanpour, 1994).

Mahabat’ın düşmesinden sonra Kürt milliyetçiliğinin yeraltına çekilmesinin siyasal ve toplumsal sebepleri bulunmaktaydı. Kürt milliyetçiliği sadece hükümet tarafından değil aynı zamanda İran Kürtlerinin yaşadığı coğrafyadaki toprakların dörtte üçüne sahip toprak sahipleri tarafından da tehdit olarak görülüyordu. Kürt toplumundaki bu muhalefet ve İran devletinin baskısı ancak daha sonraki yıllarda aşılabilecektir. Kürt milliyetçileri zaman içerisinde toplumda etkilerini artırmış ve önemli bir tabana ulaşmışlardır. Örgütlenmede belli bir aşamaya gelen KDP-İ tarafından 1960’ların sonlarında kısmi bir gerilla savaşı denemesi de yapılmıştır (McDowall, 2015, s. 18).

1960’ların sonlarında yeniden yükselişe geçen İran’daki Kürt hareketi Irak’a karşı isyan eden Mustafa Barzani’den büyük zarar görmüştür. Şah’tan para, silah ve mühimmatın yanı sıra Irak ordu birliklerinin yeri ve hareketleri hakkında gizli bilgiler alan Barzani buna karşılık olarak İranlı Kürtlere karşı Şah’la iş birliği yapmıştır. Diğer bir ifade ile Şah, Barzani’nin Bağdat’a karşı hareketini desteklerken onun da yardımı ile İran’daki Kürt hareketini ezmiştir (Koohi-Kamali, 2015, 139).

Şah'ın 1979'daki devrilişi, politik olarak örgütlenmiş olan Kürt milliyetçiliği için altın bir fırsat sağlamıştır. Bu dönemde tabanda önemli ağırlığı olan Kürdistan Demokrat Partisi (Irak'taki KDP'den farkını anlatmak üzere KDP-İ olarak kısaltılmaktadır.) öne çıkmaktaydı. 1945 yılında kurulan KDP, İran Kürdistanı'nın en büyük gücü olmaya devam ediyordu. 1973'ten 13 Haziran 1989'daki suikastına kadar lideri, eski üniversite öğretim üyesi Abdurrahman Kasımlo'ydu. KDP-İ'nin kuruluşundan bu yana ana sloganı "İran için demokrasi, Kürdistan için özerklik"ti. Bu dönemde öne çıkan bir diğer örgüt de Komala'ydı. 1969'da kurulan ve KDP-İ'den çok daha radikal olan Komala hareketi kendisini Marksist bir örgüt olarak nitelendiriyor ve aşiret reisleri ile toprak ağalarına karşı çıkıyordu. Bu iki Kürt örgütü dışında diğer İranlı muhalif grupların Kürt kolları da bulunmaktaydı (Koohi-Kamali, 2015, s. 142-143).

Şahın devrilmesi, Kürtlere yaşadıkları bölgelere hakim olmak açısından önemli fırsatlar sunmuştur. Ocak 1979'da Kürt milliyetçileri askeri garnizonları ve jandarma karakollarını ele geçirmiştir. 1979 ilkbahar ve yaz boyunca Kürtler ile hükümet güçleri arasında çatışmalar devam etmiştir. İlerleyen dönemde Ayetullah Humeyni Kürtlere karşı cihat ilan etmiş, tüm Kürt siyasi örgütlerini yasaklamış ve Kasımlo'nun Uzmanlar Meclisi üyeliğini iptal etmiştir (Koohi-Kamali, 2015, s. 145).

Devrim sonrası İran devleti Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki hakimiyetini aşama aşama yeniden kurmuştur. 1980'de KDP-İ 4. Kongresini Mahabat'ta toplamış kongreye 30 bin KDP üyesi katılmıştı. 14 Mart 1980'deki parlamento seçimlerinde Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Kürt partilerin büyük başarı göstererek elde ettiği milletvekillikleri İran tarafından geçersiz sayıldı ve seçilen milletvekillerinin göreve başlamasına izin verilmedi. Kasım 1981 yılında Bukan şehrinin İran devleti tarafından kontrol edilmesi ile İran devletinin şehirlerde hakimiyeti tamamen sağlandı (Ahmadzadeh & Stansfield, 2010, s. 20). 1979'da başlayan operasyonlar sonucunda 1981 yılında tüm şehirler İran rejimi denetime girmişti. Ancak köylerde kısmen Kürt güçleri varlık gösterebiliyordu. Kürt örgütleri kontrol ettikleri bölgelerde 1985 yılına kadar Kürtçe eğitim yapmışlardı (Sheyholislami, 2012, s. 30).

İran-Irak savaşı döneminde İran, İran'daki Kürt milliyetçilerin silahlı kaudını Irak Kürtlerinin desteği ile 1983 yılında büyük ölçüde tamamen yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle daha önce Kürt silahlı grupların kontrol

ettiği sınır hattına tamamen hakim olmuştur. Ayrıca bu dönemde gerilla mücadelesi yürüten Komala ve KDP-İ arasındaki ilişkiler de kötüleşmeye devam etmiş ve aralarında silahlı çatışmalar yaşanmıştır (Bruinessen, 2015, s. 44).

İran yönetimi ile girdikleri silahlı mücadeleyi kaybeden Kürt örgütleri oldukça zayıflamış durumdadır. Bu örgütler günümüzde Avrupa’da ve Kuzey Irak’ta faaliyetlerini sürdürmektedir. İran’da etkisi oldukça zayıf olan Komala örgütünün liderliğini günümüzde Abdullah Mohtadi yapmaktadır (Komala, 2021). Komala partisinden ayrılanlar tarafından, Kürdistan Emekçilerinin Komalası (Komalayı Zahmetkeşeni Kürdistan) ile İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü kurulmuştur (Ali, 2016, s. 1). İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü liderliğini ise İbrahim Alizadeh yapmaktadır. İran Komünist Partisine bağlıdır (Komala, İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü, 2021).

KDP-İ, doğrudan müzakereler yoluyla Tahran yönetimi ile diyalog içinde olmuştur. Lideri Kasımlı’nın Temmuz 1989’da Viyana’daki müzakere masasında öldürülmesi bu müzakerelerin sonuca ulaşma ihtimalini de büyük ölçüde zayıflatmıştır. Günümüzde Irak Kürdistanı’nda faaliyet gösteren KDP-İ, başarı şansı olmayacak şekilde düşük seviyede gerilla faaliyetlerini sürdürmektedir (Bruinessen, 2015, s. 48). İran, 1992 yılında partinin Kasımlı’dan sonraki lideri olan Sadık Şerefkandi’yi Berlin’de öldürtmüştür. Parti’nin mevcut lideri Mustafa Hicri’dir. Partinin İran içerisinde kısmi bir etkinliği olsa da faaliyetlerini asıl olarak İran dışında sürdürmektedir. Parti 2006 yılında bölünmüş İran Kürdistan Demokrat Partisi (İ-KDP) adında yeni bir parti kurulmuştur (Hevian, 2013, s. 96). İ-KDP’nin genel sekreterliğini Halid Azizi yapmaktadır (Azizi, 2021).

KDP-İ ve Komala’nın İran tarafından etkisizleştirilmesi PKK’ya büyük avantaj sağlamıştır. PKK bu dönemde İran Kürtleri arasındaki konumunu güçlendirmiş, yüzlerce İranlı Kürt PKK’ya katılmış ve PKK İran’daki Kürtler için önemli bir çekim merkezi haline gelmiştir. Diğer taraftan PKK ideolojisi, üniversite öğrencisi ve diğer aydınlar arasında kayda değer miktarda taraftar bulmuştur. Bu taraftarların da etkisi ile 15 Şubat 1999’da Öcalan’ın Türkiye’ye getirilmesinin ardından İran’da büyük gösteriler meydana gelmiştir. İran Kürtleri arasında destekçisi artan PKK bu dönemde bir ikilem içinde kalmıştır. Bir yandan İran ile karşı karşıya kalmak istemezken bir yandan da destekçisi olan İran Kürtlerini bir şekilde tatmin

etmesi gerekiyordu. 2004 yılında kurulan PJAK (Partiya Jiyana Azad a Kurdistanê-Kürdistan Özgür Yaşam Partisi) bu ikilemin sonucu ortaya çıkmıştır (Stansfield & Hassaniyan, 2021, s. 6).

2004-2011 arasında PJAK militanları ile İran güçleri arasında çatışmalar yaşansa da 2011 Eylül ayından beri ciddi bir olay yaşanmamıştır (Heviyan, 2013, s. 97). Örgütün kurucu lideri olan Hacı Ahmedî görevi bırakmış ve 2014 yılından sonra eş başkanlık sistemine geçmiştir. 2016 yılında yapılan kongre ile halen görev yapmaya devam eden Siyamend Muini ve Zilan Vejin eş başkan olarak seçilmiştir (Jinhaber1, 2016). 1960 yılı doğumlu Muini'nin eş başkan olarak seçilmesinin, Mustafa Barzani güçleri tarafından öldürülüp cesedi İran'a teslim edilen İran Kürt hareketinin liderlerinden Süleyman Muini'nin oğlu olması sebebiyle sembolik anlamı bulunmaktadır (Merdoxi, 2010).

2021 yılı itibariyle silahlı Kürt gruplarının İran'daki faaliyetleri oldukça sınırlı durumdadır. Irak ve Suriye'de İran ile birlikte hareket eden PKK, İran'da faaliyetlerini sınırlandırmış durumdadır. PKK, İran ile herhangi bir çatışma içine girmek istememektedir. Bu nedenle PJAK'ın faaliyetleri de çok sınırlı düzeydedir. PKK/PJAK'a katılan İran Kürtleri Türkiye'de veya başka bölgelerde PKK adına savaşmaktadır. PKK/PJAK kendisi dışında örgütlere karşı tahammülsüz tutumunu İran'da da göstermektedir. PKK 2015 yılında İran'a girmek isteyen KDP-İ ile çatışmış iki militanını da öldürmüştür (Ekurd.net, 2015). İran devletinin Avrupa ve Irak'ta KDP-İ ve Komala üyelerinin yüzlercesini suikastlarla öldürmesi ile söz konusu oluşumlar oldukça etkisizleştirilmiş durumdadır. KDP-İ ve Komala'nın günümüzde ciddi bir askeri varlığı ve faaliyeti kalmamıştır (Stansfield & Hassaniyan, 2021, s. 1).

Örgütlere yönelik destek bölgesel olarak farklılaşmaktadır. Geleneksel olarak KDP-İ Batı Azerbeycan eyaletinin güneyinde daha güçlü iken Komala KDP-İ'nin etkin olduğu bölgenin güneyinde Senendec-Merivan bölgesinde daha etkindir (Bruinessen, 1986, s. 18). Terör örgütü PKK, PYD/YPG ve PJAK'a verilen destek ise KDP-İ'nin hakim olduğu bölgenin kuzeyinde yoğunlaşmaktadır.

PKK/KCK çizgisine (PKK, PYD/YPG ve PJAK) hangi bölgenin daha fazla destek verdiğini tespit etmek için PKK, PYD ve PJAK ölümlerinin doğum yerleri veya memleket bilgileri de kullanılmaktadır. Terör örgütü PKK ölen

örgüt üyelerinin isimlerini ve memleket bilgilerini kendi yayın organlarında veya internet sitelerinde yıllardır yayınlamaktadır. Özcan ve Gürkaynak (2012, s. 6) 2001-2011 tarihleri arasında ölen 1362 örgüt üyesinin %9,9’unun İranlı olduğunu belirtmektedir. Self ve Ferris (2017, s. 22) 2001-2014 yılında ölmüş 1362 örgüt üyesine ek olarak 2011-2015 yılları arasında ölmüş 734 PKK militanını da eklemiş ve İranlı oranını %9 olarak tespit etmiştir. Tezcür (2016) İran kökenli örgüt üyesi oranınının 1976-2012 döneminde %3 düzeyinde iken 1999 sonrasında %14’e yükseldiğini söylemektedir. Bu çalışmalarda örgüt üyelerinin İran’ın hangi bölgelerinden geldiği belirtilmemektedir.

Tezcür (2017)’ün ölen PKK üyelerine ilişkin bilgileri esas alarak oluşturduğu Kürt İsyanıcıları Veri Setinde (The Kurdish Insurgency Militants (KIM) Dataset) yer alan İran Kürtlerine ilişkin veriler, Tezcür ve Asadzade (2019, s. 10) tarafından detaylı olarak incelenmiştir. Tezcür ve Asadzade 330’u PKK, 57’si PJAK, 52’si PYD/YPG olmak üzere 439 örgüt üyesinin hangi ilçe ve eyalet kökenli olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmaya göre PKK çizgisine katılım en fazla Batı Azerbaycan Eyaletinden olup 439 militanın 294 adedi (%69) bu eyalet kökenlidir. Eyaletin Soranice konuşulan güney kesiminden katılımın 40-50 civarı olduğu düşünüldüğünde katılımın yarısından fazlasının Kurmanci konuşan Kuzey bölgesinden olduğu ortaya çıkmaktadır. Kürdistan ve Kirmanşah eyaletinin Sünni bölgelerinden katılım ise yaklaşık 120 civarındadır. Şii Kürtlerin bulunduğu bölgelerden katılım ise toplam katılımın %2-3’ünden azdır. Sünni Kurmancların İran Kürtlerinin %10’undan azına tekabül ettiği dikkate alındığında, Sünni Kurmanc Kürtlerde PKK/PJAK çizgisine katılımın Sünni-Sorani bölgesine kıyasla çok yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. Sonuç

İran’daki Kürt hareketi günümüzde kayda değer bir sessizlik içerisindedir. Bu sessizlik İran’daki Kürt hareketinin yeterli dış destek bulamamasının yanında İran devletinin, İran’daki Kürt hareketini başarılı şekilde bastırmasıyla da ilişkilidir. Ayrıca, İran devletinin kurduğu ittifak ilişkileri silahlı kanada sahip Kürt örgütlerinin İran’daki Kürt hareketine destek vermesine engel olmaktadır. Hatta Barzani ailesinin yönettiği I-KDP ile KDP-İ çatışması örneğindeki gibi KDP, KYB (PUK), PKK gibi örgütleri İran’daki Kürt hareketine karşı kullanabilmektedir.

Tablo 2

İran’da Kürt Olarak Tanımlanan Gruplardan Politik Kürt Kimliğine Karşı Tutum

Eyalet	Mezhep	Dil/Lehçe	Güçlü Olan Örgüt/ Fraksiyon	Politik Kürt Kimliğine Sahiplenme
Batı Azerbaycan (Kuzey)	Sünni	Kurmanc	PJAK	Güçlü
Batı Azerbaycan (Güney)	Sünni	Sorani	PJAK+KDPI	Güçlü
Kürdistan ve Kirmanşah	Sünni	Sorani	KDP-İ, Komala	Güçlü
Batı Horasan	Şii	Kurmanc	-	Zayıf
Kirmanşah ve İlam	Şii, Ehl-i Hak	Güney L.	-	Zayıf

Not. Güçlü olan örgüt/fraksiyon ve politik Kürt kimliğine sahiplenme düzeyi-ne ilişkin esas olarak Tezcür ve Asadzade (2019)’den faydalanılmıştır.

Tablo 2’de de görüleceği üzere dinsel ve dilsel çeşitliği oldukça yüksek olan İran Kürtlerinde, politik Kürt kimliğini sahiplenme düzeyi veya katılım sağlanan örgüt; dinsel ve dilsel aidiyetlere göre belli düzeyde farklılaşmaktadır. Diğer bir ifade ile Şiilik ya da Sünnilik veya konuşulan lehçe Kürt kimliğini sahiplenme düzeyi ile katılım sağlanan Kürt fraksiyonunu ya da örgütünü belirleyebilmektedir.

Şii Kürtler politik Kürt kimliğinden uzak durmaktadırlar. Şii Kürtlerin Kürt etno-milliyetçiliğinden uzak durduklarına ilişkin delilleri; İran’daki 1920, 1946 ve 1978 Kürt hareketlerine Şii Kürtlerin katılmaması, Kürt örgütlerindeki sayılarının yok derecede az olması ve Öcalan’ın Türkiye getirilmesi veya Kobani kuşatması sebebiyle İran’daki Sünni Kürt bölgelerinde yaşanan gösterilerin benzerlerinin Şii Kürt bölgelerinde gerçekleşmemesi gibi başlıklarda sıralayabiliriz. Şii Kürtler günümüzde her ne kadar Kürt etno-milliyetçiliğinden uzak dursalar da Kürtçeye karşı pozitif tutumları (Rezaei & Bahrami 2019, s. 103), son dönemde Şii Kürtler arasında Kürt kimliğinin güçlendirme çabalarının artması uzun vadede Şii Kürtler arasında da etno-milliyetçiliğinin uyanmasının mümkün olabileceğini göstermektedir (Hamza, 2020, s. 220).

İran’da Sünni Kürtlere kıyasla daha az “dışlama”ya maruz kalan Şii Kürtlerin Kürt etno-milliyetçiliğinden uzak durmalarının bu konudaki literatürdeki bulgularla uyumlu olduğu görülmektedir. Aynı durumun, Fox’un (2004, s. 728) dinsel/mezhepsel farklılıkların 1980’lerden itibaren şiddeti artırdığına ilişkin tespitini destekleyecek şekilde yorumlanması da mümkün görünmektedir.

Kürt kimliğini sahiplenme düzeyi dikkate alındığında çekirdek Kürt grubunu Kurmanci ve Soranice konuşan Sünni Kürtler oluşturmaktadır. Sünni olmayan Kurmanclar (Horasan Kürtleri) ile Şii olan güney lehçeleri konuşulan bölgelerde politik Kürt kimliği oldukça zayıftır. Hatta “Kürt” tabiri yerine “Kord” tabiri ile kendini ifade ederek Kürt grubu içinde olmadığını göstermeye çalışan Şii Kürtler de bulunmaktadır. Örnek olarak İranlı sanatçı Sohrab Pournazeri “Ben Kirmanşahlı Kordum, Kürt değilim” diyerek kendisinin Kürt olmadığını söylemiştir (Najari, 2020, s. 4). Diğer taraftan Sünni Kürtlerin İran devlet yönetiminde etkileri oldukça zayıf iken Şii Kürtlerin etkinliği çok daha yüksektir. Şii Kürtlerden olduğu bilinen kişiler arasında oldukça etkili kişiler bulunmaktadır. Örnek olarak İran’da Petrol Bakanlığı yapmış olan Bijen Namdar Zengene Şii Kürttür (Rudaw, 2017).

Sünni Kürtler arasındaki dinsel bölünmüşlük Kürt fraksiyonların destek aldığı bölgeleri de belirlemektedir. Soranice konuşulan bölgede Komala ve KDP-İ daha güçlü iken PKK/PJAK Kurmanc bölgesinde hakim durumdadır. Diğer taraftan, PKK/PJAK’a katılımların yarısından fazlasının Sünni-Kurmanc bölgesinden olması lehçe-katılım ilişkisini doğrulamaktadır. Ayrıca, Kurmanc nüfusun İran’daki Sünni Kürt nüfusun %10’u civarında olması PKK/PJAK’a katılımın Sünni-Sorani bölgesine kıyasla Sünni Kürt nüfusta ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

Kürt örgütlerinin bölgesel etkinliğini belirleyen unsurlardan biri de dinsel ve dinsel yakınlıktır. Kürtlerin birbirlerinden farklı lehçelerde konuşmaları, yaşadıkları ülkelerdeki alfabelerin birbirinden farklı olması gibi nedenler Kürtlerin ilişkilerini sınırlandırmaktadır. Batı Azerbaycan eyaletinde Kurmanci konuşan Sünni Kürtler aynı lehçeyi konuştukları ve aynı mezhepten oldukları Türkiye’deki Kürtlerin uzantısı olarak algılanmaktadır. Bu bölgedeki Kürtler PKK’nın uzantısı PJAK’a en güçlü desteği veren bölge durumundadır. Diğer taraftan Irak Kürtleri ile aynı lehçeyi konuşan Sorani Kürtlerinin bölgesinde ise silahlı mücadeleyi bıraksa da KDP-İ’nin hala belli bir ağırlığı bulunmaktadır (Kaya & Aydın, 2014).

PKK/KCK çizgisindeki örgütlere katılımın en yoğun olduğu bölgelerin doğurganlık oranı ve nüfus artış hızının daha yüksek olduğu Sünni Kurmanc bölgesinden olması, nüfus artışı daha yüksek olan bölgelerden silahlı militan gruplara katılımın daha yüksek olduğuna ilişkin hipotezi bu çalışma bağlamında doğrulanmaktadır. Ancak, doğurganlık oranı ve nüfus artış hızı yüksek olan Soranice konuşulan bölgelerden yüksek olmayan katılım bu hipoteze ilişkin soru işaretleri doğurmaktadır. Bu durum, Kurmanci etkisinin yanında çatışma yaşanan coğrafyaya yakınlık gibi faktörleri de dikkate almamız gerektiğini hatırlatmaktadır.

Diğer taraftan Kürt hareketinin görece zayıflığının bir diğer nedeninin de İran Kürtlerinin nüfus dinamiği olabileceği değerlendirilmektedir. İran'daki Kürtlerin nüfus artış hızı İran ortalamasının altında veya İran ortalaması civarındadır. Bu artış oranları İran'daki Kürt nüfusunun oransal olarak uzun vadede aynı kalması veya küçülmesi anlamına gelecektir. İran'daki Kürt oranının düşmesinin ise Kürt hareketi açısından bir zayıflık olacağı açıktır. Bu bağlamda İran'daki Kürt nüfusunda doğurganlık oranının yenileme oranının dahi altında olması etno-milliyetçi hareketlerin temel dinamiklerinden birini oluşturan “nüfus büyüklüğü” faktörünün İran'daki Kürt hareketi için negatif bir unsur olacağı açıktır.

Diğer taraftan, İran Kürtlerinin çoğunluğunu oluşturan Soranice konuşan Kürtlerde doğurganlık oranlarının düşük olmasının bir diğer sonucu da görece olarak genç nüfus oranının düşmesidir. Huntington'ın (1996, s. 116-117) öngörülerini dikkate alındığında genç nüfus oranının düşmesi militan grupların potansiyelinin zayıflamasına neden olacaktır. Öte taraftan, PKK/PJAK'a katılımların yarısından fazlasının nüfus artış hızı İran'daki diğer Kürtlere kıyasla çok daha yüksek olan Sünni-Kurmanc bölgesinden olması genç nüfusla şiddetli yöntem olarak benimseyen etnik hareketlere katılım arasındaki pozitif ilişkiyi kuran hipotezi desteklemektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ahmadzadeh, H., & Stansfield, G. (2010). The political, cultural, and military re-awakening of the Kurdish nationalist movement in Iran. *Middle East Journal*, 64(1), 11-27. <http://www.jstor.org/stable/20622980>
- Ali, H. (2016). Iran and its opposition Kurdish parties: The Need for Dialogue. *MERI Policy Brief*, 3(22). <http://www.meri-k.org/wp-content/uploads/2016/12/MERI-Policy-Brief-vol.3-no.22.pdf>
- Anderson, B. (2011). *Hayali cemaatler milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*. (Çev. İ. Savaşır). Metis Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1983).
- Anonby, E. J. (2003). Update on Luri: How many languages? *Journal of the Royal Asiatic Society*. 13(2), 171–196. <https://doi.org/10.1017/S1356186303003067>
- Anonby, E. J. (2005). Kurdish or Luri? Laki's disputed identity in the Luristan province of Iran. *Kurdische Studien*, 4(5), 7–22. <https://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.621.4714&rep=rep1&type=pdf>
- Anonby, E. J., Aliakbari M., & Gheitasi M. (2015) On language distribution in Ilam Province, Iran. *Iranian Studies*, 48(6), 835-850. <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.913423>
- Asadzade, P. (2018, Nisan 24). *Sunnis in Iran: an alternate view*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/sunnis-in-iran-an-alternate-view/>
- Attar, A. (2004). *Kürtler, bölgesel ve bölge dışı güçler*. (Çev. A. Dursunoğlu) Anka.
- Avşarlı, T. (2014). *Güney Azerbaycan batı bölgesinin demografik yapısı*. <http://oururmiye.blogspot.com/2012/04/guney-azerbaycan-bat-bolgesinin.html>
- Azizi, H. (2021). *Statement regarding the latest IRGC threat against the Kurdish dissidents in Kurdistan Region of Iraq*. <https://kdppress.org/index.php/statement-regarding-the-latest-irgc-threat-against-the-kurdish-dissidents-in-kurdistan-region-of-iraq/>

- Borjian, H. (2017). Kermanshah vii. languages and dialects. İçinde *Encyclopædia Iranica*. Erişim tarihi: 14 Temmuz 2021. <http://www.iranicaonline.org/articles/kermanshah-07-languages>
- Bormann, N. C., Cederman, L.-E., & Vogt, M. (2017). Language, Religion, and Ethnic Civil War. *Journal of Conflict Resolution*, 61(4), 744–771. <https://doi.org/10.1177/0022002715600755>
- Bruinessen, M. V. (1986). The Kurds between Iran and Iraq. *MERIP Middle East Report*, (141), 14-27.
- Bruinessen, M. V. (1992). *Agha, shaikh and state the social and political structures of Kurdistan*. Zed Books.
- Bruinessen, M. V. (2015). Kurdish society, nationalism and ethnicity, refugee problems. İçinde Philip G. Kreyenbroek & Stefan S. (Ed.), *The Kurds: a contemporary overview* (s. 26-52), Routledge.
- Cederman, L.-E., Wimmer, A. & Min, B. (2010). ‘Why do ethnic groups rebel? New data and analysis. *World Politics* 62(1), 87–119, <https://doi.org/10.1017/S0043887109990219>
- Cincotta, R. P., Engelman R., & Anastasion D. (2003). *The security demographic—population and civil conflict after the Cold War*. Report for the Population Action International.
- Durnanews. (2014). *Aşınayi ba menatik Turk neşin ve Azebeycani Ostanı Kurdistan*. <http://turk1359.blogfa.com/post/1014/>
- Ekurdnet. (2015). *PKK-KDPI clash on Iranian Kurdistan border, leaves two dead: media*. <https://ekurd.net/pkk-kdpi-clash-on-iranian-kurdistan-border-leaves-two-dead-2015-05-24>
- Eriksen, T. H. (2010). *Ethnicity and Nationalism Anthropological Perspectives* (3. Bs.). Pluto Press.
- Fox, J. (2004). The Rise of Religious Nationalism and Conflict: Ethnic Conflict and Revolutionary Wars, 1945-2001. *Journal of Peace Research*, 41(6), 715–731. <https://doi.org/10.1177/0022343304047434>.
- Gellner, E. (2006). *Uluslar ve ulusçuluk*. (Çev. B. Ersanlı & G. Özdoğan). Hil Yayınları.(Orijinal yayın tarihi 1983).

- Halili, M., Zevare, A. F., & Ziynat H. A. (1397). Beraverd Mizan Baruri Ostanhayi Gilan, Kurdistan ve Zencan ba reveş ferzendani hod serşo-marahayi 1385, 1390 ve 1395. *Cemiyet*, (102 & 103), 23-36.
- Hamza, A. Y. (2020), A Contemporary Political History of the Kurds in Iran. İçinde M. Gurses, D. Romano, M. M. Gunter & M. Dryaz (Ed.), *The Kurds in the Middle East: Enduring Problems and New Dynamics*. Rowman & Littlefield.
- Hassanpour, A. (1994). The Kurdish Experience. *Middle East Report*, (189), 2–23. <https://doi.org/10.2307/3013103>
- Hevian, R. (2013). The main Kurdish political parties in Iran, Iraq, Syria, and Turkey: a research guide. *MERIA Journal*. 17(2), 94-5. https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v17i2/f_0029656_23971.pdf
- Hroch, M. (1985). *Social preconditions of national revival in Europe a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller european nations*. (Çev. B. Fowkes). Cambridge University Press. (Orijinal yayın tarihi 1969, 1971).
- Huntington S.P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster.
- Institut Kurde. (2017, Ocak 12). *The Kurdish population*. <https://www.institutkurde.org/en/info/the-kurdish-population-1232551004>
- İran İstatistik Kurumu. (1395). *Cemiyet be tefkik taksimatı keşver Sal 1395*. <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>
- İrna. (2018). *Efzayeş narh bararuyi der Azebeycan Gharbi, in ostan balatater ez miyangini keşver est*. <https://www.irna.ir/news/82820415/%D8%A7%D9%81%D6%DA%AF%D9%8A%D9%86>
- İzady, M. (2004). *Bir el kitabı Kürtler*. (Çev. C. Atilla). Doz Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1992).
- Jinhaber1. (2016, Ekim 24). *PJAK di kongreyê de biryara wekheviya beşdariyê jin û mêr di hemû qadan de girt*. <http://jinhaber1.com/kr/HEMU-NUCE/content/view/67004?page=30>
- Karadaghi, M. (1992) Distribution of the Kurdish dialects. *Kurdistan Times*, 1(2), 4-82.

- Kaya, İ., & Aydın, H. (2014). İran Kürtlerinin Türkiye'deki Kürt sorunu ve çözümüne yönelik algısı: İran Kürtleri saha araştırması raporu. Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi.
- Khalid, H. (2019). Zimanê Kurdî, malbat û zarên wî. *Kurdiname*, (1), 3-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kurdiname/issue/50233/637080>
- Komala İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü. (2021). *Komala'yı Sazıman Kürdistan Hizbi Koministi İran*. <https://fa.komalah.org/>
- Komala. (2018, Mart 3). *Secretary General*. <https://www.komalainternational.org/2018/03/03/secretary-general>
- Koohi-Kamali, F. (2015). The Development of Nationalism in Iranian Kurdistan. İçinde P. G. Kreyenbroek & S. Sperl (Eds.), *The Kurds A Contemporary Overview* (s. 135-152). Routledge.
- Kreyenbroek, P. G. (2015). On the Kurdish language. İçinde P. G. Kreyenbroek & S. Sperl (Ed.), *The Kurds A Contemporary Overview* (s. 53-64). Routledge.
- Mahmoudiani, S., & Şehriyari S. (1394). Nakş mezheb ve tevsia der ref-tar baruri zenan Kurd der İran (Şevahady ez Şehristanhayi müntheabi Ostani Kirmanşah, Kürdistan ve Azerbeycanı Garbi) *Danişgah Ulumu Pezeşki Kürdistan*, 20(6), 91-100.
- Maku Iran. (2018). *Cemiyeti Kordhayi Maku*. <http://makuiran.blogfa.com/>
- McDowall, D. (2004) *Modern Kürt tarihi*. (Çev. N. Domaniç). Doruk Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1996).
- McDowall, D. (2015). The Kurdish question: a historical review. İçinde P. G. Kreyenbroek & S. Sperl (Ed.), *The Kurds A Contemporary Overview* (s. 8-25). Routledge.
- Merdoxi, R. (2010). *Doğu Kürdistan'da 1967-68 Hareketi, Suleyman Muini ve arkadaşları*. aso-zagrosi.over-blog.com/article-1967-68-hareketi-ve-suleyman-muini-ve-arkada-lar-59508620.html
- Mir-Hosseini, Z. (1994). Redefining the truth: Ahl-i Haqq and the Islamic Republic of Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(2), 211-228. <https://doi.org/10.1080/13530199408705601>

- Natali, D. (2002). Kurdayetî in the late Ottoman and Qajar Empires, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 11(2). <https://doi.org/10.1080/1066992022000007817>
- Özcan, N. A., & Gürkaynak, H. E. (2012). *Kim Bu Dağdakiler?* Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırmaları Vakfı. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1335350447-4.Kim_Bu_Dagdakiler.pdf
- Özoğul, H. (2005). *Osmanlı devleti ve Kürt milliyetçiliği*. Kitap Yayınları.
- Pakravan, A. (2012). *Derbare-yi Sarna*. <http://anayordomsarnag.blogfa.com/post/12>
- Qasımlo, A. (1991). İran Kürdistanı. Belge Yayınevi.
- Rezaei, S., & Bahrami A. (2019). Attitudes toward Kurdish in the City of Ilam in Iran. İçinde S. H. Mirvahedi (Ed.), *The Sociolinguistics of Iran's Languages at Home and Abroad* (s. 77-106). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-19605-9_4
- Romano, D. (2006). *The Kurdish nationalist movement: opportunity, mobilization and identity*. Cambridge University Press.
- Rudaw. (2017). *Zangeneh, a Kurd, confirmed as Iran oil minister*. <https://www.rudaw.net/english/middleeast/iran/21082017>
- Sadıgi, R.F., & Şevazi A. M. (1397). Kavmiyet, kavmgerayi ve baruri: barresi tasir abad ve satuh kavmgerayi ber tercihat ve refttarhayi zenani Kurd ve Turk Der Şehristani Maku, *Mecellei Muttalaa-ti Cemiyeti Iran*, (3), 80-101. <http://ensani.ir/file/download/article/1559123444-9571-97-3-4.pdf>
- Sazıman Tazirat-ı Hükümeti. (2021). *Aşınayı ba Ostan*. <https://www.tazirat.gov.ir/khorasanshomali/default.aspx?tabid=6903>
- Shekofteh, A. (2000). *The Kurds in Khorasan, North-east of Iran, Cultural Civil Society of the Khorasani Kurds*. <http://www.zazaki.net/haber/the-kurds-in-khorasan,-north-east-of-iran-1376.htm>
- Sheyholislami, J. (2012). Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance. *International Journal of the Sociology of Language*, (217) 19–47. 10.1515/ijsl-2012-0048

- Stansfield, G. & Hassaniyan A. (2021). Kurdish insurgency in Rojhelat: from Rasan to the Oslo negotiations, *Middle Eastern Studies*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/00263206.2021.1918116>
- Şerefhan. (1989). Şerefname Kürt Tarihi. (Çev. M. E. Bozarıslan). Deng Yayınları. (1597’de Farsça yazılı nüshasından Muhammed Ali Avnî tarafından Arapça’ya çevrilen orijinal yayın tarihi 1958).
- Tavadze, G. (2019). Spreading of the Kurdish Language Dialects and Writing Systems Used in the Middle East, *Bulletin Of The Georgian National Academy Of Sciences*, 13(1). 170-174.
- Temsil Edilmeyen Milletler ve Halklar Organizasyonu. (2017). *Member profile Iranian Kurdistan*. <https://unpo.org/downloads/2347.pdf>
- Tezcür, G. (2016). Ordinary People, Extraordinary Risks: Participation in an Ethnic Rebellion. *American Political Science Review*, 110(2), 247-264. 10.1017/S0003055416000150
- Tezcür, G. (2017). *The Kurdish Insurgency Militants*. [Dataset]. KIM. <http://www.tezcur.org/kim>
- Tezcür, G. & M., Asadzade, P. (2019) Ethnic nationalism versus religious loyalty: The case of Kurds in Iran, *Nations and Nationalism*, (25), 652–672. <https://doi.org/10.1111/nana.12424>.
- Timuri C. (1396/2017). Tahassusu Danişi İntizami Horasan-ı Şimali. *Faslname İlmi*, (7). http://khs.jrl.police.ir/article_17153_96234ca0890fb69d5d931fb131372525.pdf.
- Tori. (2008). *Ferheng Kurdi-Tırki, Türkçe-Kürtçe*. Berfin Yayınları.
- Touraj, A. (2006). *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*. I.B.Tauris.
- Windfuhr, G. (2009). *Dialectology and topics*. İçinde G. Windfuhr (Ed.), *The Iranian Language* (s. 5-43). Routledge.
- Yair, O., & Miodownik, D. (2016). Youth bulge and civil war: Why a country’s share of young adults explains only non-ethnic wars. *Conflict Management and Peace Science*, 33(1), 25–44. <https://doi.org/10.1177/0738894214544613>
- Yildiz, K. & Breau S. (2010). *The Kurdish conflict international humanitarian law and post conflict mechanism*. Routledge.